

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔԸ

1898թ. սեպտեմբերի 15-18-ը ՀՀ ԳԱԱ դահլիճներում «Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը խորագրի ներքո տեղի ունեցավ միջազգային գիտաժողով, որի աշխատանքներին մասնակցում էին Հայաստանի և աշխարհի մի շարք երկրների գիտնականներ: Գիտաժողովի թեմատիկայի ընտրության և անցկացման գաղափարն ու իրականացումը պատկանում է ՀՀ ԳԱԱ փոխնախագահ, երջանկահիշատակ Գ.Մարգրսյանին, որը մի խումբ համախոհների հետ միասին կարողացավ Հայաստանի՝ ներկայիս դժվարին պայմաններում ըստ պատշաճի նախապատրաստել գիտության այս նոր շքերթը: Գիտաժողովի կազմակերպիչներն էին ՀՀ ԳԱԱ-ն, Հայաստանի՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գործերով ազգային համձնաժողովը, Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարանը, Երևանի պետական համալսարանը, որոնց շահագրգիռ ներկայացուցիչներից էլ կազմվել էր գիտաժողովի կազմկոմիտեն, ՀՀ ԳԱԱ նախագահ Ֆ.Մարգարյանի գլխավորությամբ: Ծախսերի առյուծի բաժինն իր վրա էր վերցրել Հայաստանի կառավարությունը («Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի» հանձնաժողով), հրատարակությունների բեռը՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հանձնաժողովը: Հյուրերը ժամանել էին ԱՄՆ-ից, Անգլիայից, Բելգիայից, Գերմանիայից, Իտալիայից, Ճապոնիայից, Շվեյցարիայից, Ռուսաստանից, Վրաստանից և Ֆրանսիայից: Գիտաժողովի աշխատանքային լեզուներն էին՝ հայերենը, անգլերենը, ռուսերենը և ֆրանսերենը: Ծանրաբեռնված էին գիտաժողովի և՛ գիտական, և՛ ծանուցողական ծրագրերը:

Մասնակիցներն այցելեցին մեր մշակույթի մի շարք հուշարձաններ (Էջմիածին, Խոր Վիրապ, Օշական և այլ վայրեր) ու թանգարաններ, ներկա եղան համերգներ: Գիտաժողովի մասնակիցներին ընդունեց և նրանց հուզող խնդիրների շուրջ ջերմ գրույց ծավալեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ը:

Բազմազան էր ու բովանդակալից գիտության այդ մեծ տոնի թեմատիկան, որն իր մեջ ներառում էր ողջ միջնադարի մեր պատմությունն ու մշակույթը Քրիստոնյա Արևելքի համակեցության մեջ: Գիտաժողովի ընթացքում տեղի ունեցան երկու լիագումար, երեք մասնաճյուղերի (յուրաքանչյուրում՝ երեքական) և կլոր սեղանի շուրջ ընթացող միստեր, որոնք ղեկավարում էին բնագավառի նշանավոր մասնագետները: Ընթերցվեցին շուրջ 70 զեկուցում, որոնցից 60-ի հիմնական դրույթները հրապարակվել էին դրույթների տեսքով:

Բացման, բարեմադրության և ողջույնի խոսքով մասնակիցներին դիմեցին ՀՀ ԳԱԱ նախագահ Ֆ.Մարգարյանը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ը և ՀՀ վարչապետ Ա.Դարբինյանը, որոնք իրենց խոսքում արժեքավորեցին գիտաժողովի նշանակությունը Հայաստանի գիտական, հոգևոր-եկեղեցական և քաղաքական կյանքում:

Գիտաժողովում ընթերցված զեկուցումները խմբված էին մի շարք գլխավոր թեմաների շուրջ. ա) Եկեղեցի և պետություն, միջեկեղեցական-միջպետական հարաբերություններ, բ) Մատենագրության պատմություն, աղբյուրագիտություն, գ) Ճարտարապետություն և արվեստ:

Նիստերի ժամանակ և դրանց ընդմիջումներին տեղի ունեցան բո-

վանդակալից քննարկումներ ու վերաբարձրումներ, որոնք հավանաբար կնպաստեն ապագայում Հայաստանի և Քրիստոնյա Արևելքի պատմության և մշակույթի հետազոտական խնդիրների ավելի խոր ուսումնասիրությանը, դուռ կբացեն նոր ուսումնասիրությունների համար:

Քրիստոնյա Արևելք եզրը գիտաժողովում մեկնաբանվում էր լայն գիտական առումով: Ձեկուցողները դրանք ներառում էին Բյուզանդական կայսրությունը, Արևելքում իրենց գործունեությունը ծավալած բոլոր քույր եկեղեցիների ու քրիստոնյա ժողովուրդների պատմությունն ու մշակույթը: Գաղտնիք չէ, որ Հայաստանը, IV դարի սկզբին քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելով, պատմական, մատենագրական և մշակութային սերտ կապեր է ունեցել աշխարհի գրեթե բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդների հետ: Այդ փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունն արդեն երեք հարյուրամյակ զբաղեցնում է աշխարհի բազմաթիվ հետազոտողների, համալսարանական և գիտական կենտրոնների: Գիտաժողովում ուսումնասիրության նյութ դարձած խնդիրների համար ժամանակագրական սահման էր ընտրվել միջնադարը, որը կարևոր ճանաչողական նշանակություն ունի Հայաստանի ներկա և ապագա մշակութային առնչություններն ու պատմական զարգացման հեռանկարները պատկերացնելու համար:

Լիազումար և մասնաճյուղային նիստերի մասնակիցները հանդես եկան կոնկրետ փաստերի համակարգմամբ և ընդհանուր հարցադրումներով: «Արևելյան» և «Հայաստանյայց» եկեղեցիների առանձնավորության հիմնական դրսևորումները՝ զեկուցումը Պ.Մուրադյանը նվիրել էր Քրիստոնյա արևելքի եկեղեցիների ազգային, ծիսական, կազմակերպական և կառուցվածքա-

յին մի շարք սկզբունքային խնդիրների լուսաբանմանը, որոնց ընկալման հարցում Հայոց եկեղեցին ցուցաբերել է սկզբունքային մոտեցումներ:

Հայաստանում Քրիստոնեության ընդունման պատմական նշանակության պատմափիլիսոփայական իմաստավորմանն անդրադարձավ Մ.Արևշատյանը («Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման պատմական նշանակությունը»), որն ընդհանուր գծերով բնորոշեց հայոց քրիստոնեական ողջ մշակույթը, նրա փոխհարաբերությունները հարևան ժողովուրդների ստեղծած արժեքների հետ և կարևորեց եկեղեցու դերը Հայոց մշակույթի կայացման գործում: Լ.Ջեքիյանը «Հայ աստվածաբանական մտքի կազմավորման հիմնական փուլերը» աշխատանքում, սկսելով Եզնիկից, իր զեկուցման շարադրանքն հասցրեց մինչև Հակոբ Նալյան, առանձնացրեց Հայոց դավանաբանության զարգացման ութ փուլ: Հեղինակն ի մասնավորի անդրադարձավ Ներսես Շնորհալու (XII դ.) մոտեցումներին և նրա տեսակետները ներկայացրեց իբրև հայ աստվածաբանական մտքի զարգացման զազաթնակետ: Ը.Աճեմյանը իր զեկուցման մեջ («Հովհաննես Մայրազոռնեցին՝ վերագնահատված») փորձեց ճշտել իրեն հետաքրքրող հեղինակի դերը հայոց եկեղեցու դավանաբանության ձևավորման գործում:

Բյուզանդական կայսրության տարածքում հայերի ներկայության խնդրի ուսումնասիրությունը վաղուց ի վեր գրավել է բյուզանդագետների ուշադրությունը: Այդ հարցի քննարկմանն էին իրենց զեկուցումները նվիրել Ա.Կարիլեն («Հայերը և կովկասացիները Ադրիատիկի տարածաշրջանում VI-VII դդ.»), Զ.Հաննիկը («Բյուզանդիան և կովկասյան աշխարհը Ուխտանեսի «Պատմության» մեջ») և

վ. Հարությունովա-Ֆիդանյանը («Կոնտակտային գոտի» հասկացությունը և դրա էությունը»), որոնք փորձեցին համակարգել քրիստոնեական համակեցության սկզբունքները Բյուզանդական կայսրության ծայրամասերում: Այդ խնդիրների ուսումնասիրությամբ հեղինակներն անդրադառնում էին բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ հայերի խաղաղած դերին:

Ձեկուցումները բազմազան էին Եկեղեցի, պետություն և միջպետական փոխհարաբերություններ մասնաճյուղերում: Իրենց զեկուցումները հայոց եկեղեցու վաղ շրջանի պատմության խնդիրներին նվիրեցին հնագետներ, պատմաբաններ և բանասերներ: Այդ հարցերի քննարկման տեսանկյունից ուշագրավ էին Է. Դանիելյանի («Ս. Թադեոս առաքյալի ավանդության արտացոլումը հայ պատմագրության մեջ»), Ջեյմս Ռասսելի («Արտաշիսյան Քրիստոնեություն») զեկուցումները: Հեղինակները նոր փաստերի օգտագործմամբ լուսաբանեցին քրիստոնեության տարածման նախնական փուլը Հայաստանում: Եկեղեցու, պետություն և ազգային մտածողության ձևավորման խնդիրները քննարկվեցին Կ. Միրումյանի («Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում և ազգային-քաղաքական խնդրակարգը») և Կ. Յուզբաշյանի («Հայ եկեղեցու քաղաքական դերը Դ-Ե դարերի եզրին») ելույթներում, իսկ Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման գաղափարական և քաղաքական մոտիվներին անդրադարձավ Ռ. Մանասեթյանը:

Բ. Հարությունյանի («Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը քրիստոնեության ընդունման շրջանում»), Վրեժ Վարդանյանի («Տրդատ Մեծի ավանդը Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգի ձևավորման գործում») և Պ. Հակոբյանի («Հայոց եկեղեցու

նվիրապետական կառույցը Գրիգոր Լուսավորչի օրերին») զեկուցումները քննում էին Մ. Վարչաապարաճքային և Հայոց եկեղեցու նվիրապետության համակարգի ստեղծման խնդիրները, որոնց գիտական ուսումնասիրությունը միջնադարյան Հայաստանի պատմության քննության տեսանկյունից ունի խիստ արդիական նշանակություն:

Վաղ շրջանի պատմագիտության ժամանակագրական խնդիրների վերլուծությանն էին նվիրել իրենց զեկուցումները Ս. Մարտիրոսյանը («Հայոց դարձի թվականը»), Ն. Գարսեդյանը («491թ. արդյո՞ք եղել է Վաղարշապատի ժողով»), Ա. Հակոբյանը («Զվարթնոց տաճարի օծման թվականը»): Ելույթ ունեցողները, օգտագործելով հայտնի սկզբնաղբյուրները, դրանք փորձում էին դիտել իրենց հետաքրքրող դարաշրջանի պատմական խորքի վրա և ըստ այդմ էլ թվագրում էին ուսումնասիրության նյութ դարձած իրադարձությունները: Վերջին տարիներին պեղումների ժամանակ հայտնաբերված՝ վաղ քրիստոնեության շրջանի պաշտամունքային կենտրոնների հնագիտական ուսումնասիրության հարցերին էին նվիրված Ն. Հակոբյանի և Ա. Զալանթյանի («Կաթողիկոսանիստ Դվինը»), Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի («Հայաստանը քրիստոնեացման նախօրեին (ըստ հնագիտական նյութի)»), Հ. Միմոնյանի («Վաղագույն քրիստոնեական պաշտամունքային համալիր Արցախում») զեկուցումները:

Գիտաժողովում տեղ ունեին նաև Խաչակրաց ռազմարշավների ժամանակաշրջանի Մերձավոր արևելքի եկեղեցական և քաղաքական պատմության ուսումնասիրության խնդիրները: Այդ շրջանի մի շարք իրադարձությունների մասնագիտական քննությանն էին նվիրված Ժ. Ռիշարի («Հայերը Լատին արևելքի պետություններում»), Պ. Հակոբյանի («Կիլի-

կիայի հայկական թագավորության նկարագրությունը Հիլդեսհայմի վանական Վիլբրանդ Օլդենբուրգցու կողմից»), *Ա.Բողոյանի* («Անտիոքի պատրիարքական աթոռը և ԺԲ դարի Զրիստոնյա Արևելքի եկեղեցական հարաբերությունները») և *Վ.Գևորգյանի* («Համաքրիստոնեական եկեղեցական միասնության հարցը խաչակրաց շարժման մեջ») XI–XII դդ. վրացական պետության պատմության մեջ հայոց եկեղեցու և նրա հետևորդների ստանձնած դերին անդրադարձավ Հ.Մարգարյանը («Ջաքարյանների դավանական կողմնորոշումը և էթնոմշակութային դիմապատկերը»):

V–VI դդ. հայ պատմագրության մի շարք սկզբունքային նշանակություն ունեցող հուշարձանների ուսումնասիրության խնդիրներին էին նվիրել իրենց գեկուցումները *Ջ.Բողոնիեզին* («Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» հին հայերեն թարգմանության շուրջ»), *Ա.Մուշեղյանը* («Ագաթանգեղոսի Պատմությունը՝ հայ պատմագրության երախայրիք») ու *Ջ.Տրախնան* («Փափսոսը, Պրոկոպիոսը և «Հայոց պատմությունը»): Նրանք փորձեցին ունկնդիրների ուշադրությունը հրավիրել հայ պատմագրության սկզբնավորման փուլի մի շարք խնդիրների վրա:

Վաղ շրջանի հայ թարգմանական գրականության ուսումնասիրության պատմաբանասիրական առանձին խնդիրներ քննարկեցին *Ա.Ղազինյանը* («Սողոմոնի առակներից մեկի մաշտոցյան թարգմանությունը»), *Գ.Ուլուհոջյանը* («Եղիշեի «Բան խրատու յաղագս միանձանց» երկը և նրա առնչությունը հարևան մատենագրության հետ»), *Բ.Քուլին* («Գրիգոր Նազիանզացի Աստվածաբանի երկերի հայկական տարբերակը»), *Հ.Միմոնյանը* («Թարգմանական գեղարվեստական երկերի ընթերցանական համակարգը միջնադար-

յան Հայաստանում»), *Վ.Կալցոլարին* («Ս.Թեկդի լեգենդը Հայաստանում»): Բնագրագիտական նոր փաստաթղթերով Եղիշե-Մանդակունի առնչությունների հարցին անդրադարձավ *Լ.Տեր-Ստեփանյանը*:

Արևելաքրիստոնեական աշխարհի սրբախոսության և հակաճառական գրականության մի շարք բնորոշ առանձնահատկություններին անդրադարձան *Մ.Ռաֆայան* («Հայոց եկեղեցու ծիսակարգին վերաբերող հակաճառությունները Արսեն Իդալթոյելու «Դոգմատիկոնում») և *Օ.Վարդապարյանը* («Փիլոն-քրիստոնյա» առասպելը հայ մատենագրության մեջ»), իսկ *Ա.Մուրավյովը* իր գեկուցումը նվիրեց Բարսեղ Կեսարացու Վարքի այլալեզու խմբագրությունների բնագրագիտական քննարկմանը:

Պարականոն գրականության ուսումնասիրության տարբեր խնդիրներ իրենց ելույթներում շոշափեցին *Մ.Վան Էսքրուկը* («Կելստինոս պապի պարականոն երկխոսությունը Բարսումայի հետ») և *Զ.Տեր-Դավթյան-Արևշատյանը* («Քրիստոսի «Մանկության Ավետարանների» արտացոլը հայ միջնադարյան գրույցներում»): Հայոց միջնադարյան իրավունքում աշխարհիկ և հոգևոր սկզբունքների հարաբերակցությանն էր վերաբերում Ռ.Թոմսոնի գեկուցումը («Կանոնական և քաղաքացիական իրավունքը Մխիթար Գոշի երկում»):

Հայոց մշակույթի մի շարք հատկանշական խորհրդանիշների քննարկմանն անդրադարձան *Գ.Պրլտյանը* («Բնիկն ու օտարը Ե դարու մատենագրության մեջ»), *Հ.Հովհաննիսյանը* («Լուսավորչի վկայաբանության սիմվոլները») և *Մ.Գրիգորյանը* («Հայերն իբրև քրիստոնեության ավանդապահ ժառանգորդ»):

Առաջին հայացքից իրար հակամետ բյուզանդական և պարսկական

մշակույթների ու հայոց գրականության մի շարք փոխառնություններին էին նվիրված *Ա.Օրսելիի* («Սրբախոսական կաղապարը Բյուզանդիայում և Կովկասում») և *Ա.Կոզմյանի* («Քրիստոնեական և իսլամական միատիցիզմի արտացոլումը քնարերգության մեջ (Նարեկացի-Ռումի)») գեկուցումները, իսկ *Հ.Մկրտչյանը* անդրադարձավ հայերի և արաբախոս մելքիտների մատենագրական և մշակութային կապերին:

Բնագրերի կազմման աշխատանքների քննարկմանն անդրադարձան *Ա. Ջեյթունյանը* («Աստվածաշնչական գրքերի քննական բնագրերի հրատարակության մի քանի սկզբունքների մասին») և *Ս.Չամուռյանը* («Ներսես Լամբրոնացիի «Մեկնութիւն Սաղմոսաց»-ի ձեռագրերը»): Վերջին տարիներին Փարիզի անուրդներում հայտնված մատյանների ներկայացմանն էր իր ելույթը նվիրել *Բ.Ուտիեն* («Անժամոք հիշատակարանների նոր տեղեկությունները»):

Պ.Չորանյանը («Անաստաս Հերայոսեցու «Վասն վանորեից, որ յԵրուսաղեմ» երկը և նրա պատմական նշանակությունը») և *Ջ.Ալեքսիսեն* («Մինայի լեռան նոր հավաքածոն և նրա նշանակությունը քրիստոնյա Կովկասի պատմության համար») իրենց ելույթները նվիրել էին Կովկասի եկեղեցիների և հնագույն քրիստոնեական սրբավայրերուսաղեմի միջև եղած կապերի ուսումնասիրության խնդիրներին՝ կարևորելով հայոց, վրաց և ադվանից մշակույթների դերը միջնադարյան արևելքի մշակութային գանձարանում:

Գիտաժողովի ընթացքում ուշագրավ գեկուցումներ ընթերցվեցին հայոց քրիստոնեական ճարտարապետության ուսումնասիրության խնդիրների վերաբերյալ: Հայոց ճար-

տարապետության հետազոտության ընդհանուր խնդիրներին անդրադարձավ *Վ.Հարությունյանը*: Քննարկվեցին տարբեր տարածաշրջաններում ճարտարապետական ձևերի զարգացման օրինաչափություններն ու ազդեցության խնդիրները: *Կ.Բոնարդին* («Նախադրեց նախասրահ, ապա՝ զավիթ. Բյուզանդիայի միջնորդությամբ ճարտարապետական ձևերի անցումը Կովկասից դեպի միջնադարյան Արևմուտք»), *Ա.Ղազարյանը* («Հայաստանի և Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան զավառների վաղ քրիստոնեական ճարտարապետությունը»), *Մ.Հասրաթյանը* («Հայաստանի և հարևան քրիստոնյա երկրների ճարտարապետական առնչությունները վաղ միջնադարում») և *Մ.Ա.Լ. Կոմենենոն* («Հայաստանը և Կենտրոնական Ասիան») իրենց գեկուցումներում կոնկրետ նյութի վրա կարողացան ցույց տալ հայոց և տարածաշրջանի հարևան ժողովուրդների ճարտարապետական հուշարձանների զարգացման մի շարք բնորոշ օրինաչափություններ:

Հայ միջնադարյան մանրանկարչության ուսումնասիրության այսօրվա խնդիրներին անդրադարձան *Ի.Դրամիյանը* («Թորոս Ռոսլինի գեղարվեստական մտածողության և վերջինիս ակունքների մասին»), *Է.Կոթրիսմազյանը* («Մուրբ Սարգսի պաշտամունքը Հայաստանում և նրա պատկերումը արվեստում»), *Տ.Կույումճյանը* («Ալեքսանդր Մեծի Պատմության նկարագրող ձեռագրերի պատկերագրության քրիստոնեական տարրերը»), *Վ.Ղազարյանը* («Մեկնությունների արտացոլումը խորանների պատկերներում») և *Ա.Մաթևոսյանը* («Հեթում քաղավորի ճաշոցը»), իսկ եկեղեցական պատկերագրության հարցերին անդրադարձավ *Ա.Լիդովը* («Հայ-քաղկեդոնա-

կանների արվեստը արևելաքրիստոնեական մշակույթում»):

Երաժշտության պատմության խնդիրները ես իրենց ուրույն տեղն ունեին գիտաժողովում քննարկված հարցերի մեջ: *Ա.Արևշատյանի* («Հայ միջնադարյան «Ձայնից մեկնությունները» և *Մովսես Մյունեցու* «Յադագս կարգաց եկեղեցւոյ» գրվածքը»), *Լ.Երմջակյանի* («Հայ հոգևոր մոնոդիաների և արևելյան դասական մեղեդիների փոխառնչությունները»), *Ա.Վարդումյանի* («Հայոց եկեղեցական երգեցողության ուշ միջնադարյան Կոստանդնուպոլսի դպրոցը») զեկուցումները նվիրված էին հայ միջնադարյան երաժշտական արվեստի տարբեր դրսևորումներին:

Հ.Մանդան կարողացավ ունկնդիրներին համապարփակ պատկերացում տալ միջնադարյան Մերձավոր արևելքի խնդիրներով զբաղվող այսօրվա ճապոնական արևելագիտությանը հուզող խնդիրների մասին, որոնք սերտորեն առնչվում են տարածաշրջանի քրիստոնյա ժողովուրդների պատմությանը:

Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյա, հոբելյանի կապակցությամբ 1999թ. Վատիկանում կազմակերպվելիք ցուցահանդեսի նմուշների ներկայացման և անելիքների շուրջ լուրջ խոսակցություն ծավալեց *Կ.Մուքաֆյանը*: «Հոռմ-Հայաստան. Հայաստանի 2000-ամյա կապերը Հռոմեական կայսրության ու իտալական քաղաքների հետ» ակնարկում, որը ուղեկցվում էր ցուցանմուշների լուսանկարների ցուցադրումով:

Ինչպես տեսնում ենք, գիտաժողովում արծարծված հարցերը շոշափում էին հայ միջնադարագիտությանը հետաքրքրող գրեթե բոլոր բնագավառները: Գիտաժողովի կազմակերպիչներն ու մասնակիցները հույս հայտնեցին, որ ընթերցված զեկուցումները մինչև այս տարվա վերջը կհավաքվեն և կիրատարակվեն առանձին ժողովածուի մեջ:

Ա.Ա.ԲՈՋՈՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր